

Дика Є. О.,

*аспірант кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ТА ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ КРИМІНОГЕННОЇ СИТУАЦІЇ: КОГНІТИВНИЙ АНАЛІЗ

Анотація. Статтю присвячено аналізу існуючих підходів до визначення та змісту криміногенної ситуації в кримінологічній науці.

Ключові слова: ситуація, криміногенна ситуація, механізм злочинної поведінки, когнітивний аналіз, фактори злочинності.

Постановка проблеми. Відносно стрімке зростання злочинності в країні зумовлює появу модифікованих підходів щодо запобігання злочинам. У механізмі індивідуальної злочинної поведінки важливу роль відіграє поняття криміногенної ситуації, яку інколи буває важко простежити та заздалегідь передбачити в аспекті ситуативної профілактики. Неповноцінність комплексного знання про криміногенну ситуацію блокує досягнення основної кримінологічної мети – запобігти злочину, який завчасно планується, або злочину з раптово виникаючим умислом. У цій статті пропонується проаналізувати наявні в кримінологічній науці думки вчених щодо криміногенної ситуації, щоб більш глибоко дослідити всю сукупність соціальних, психологічних, культурних аспектів змісту цієї категорії.

Стан дослідження. У кримінології питаннями, пов'язаними з трактуванням поняття криміногенної ситуації та її змісту, вивченням криміногенних ситуацій, криміногенної обстановки, криміногенних факторів, та дослідженням механізму індивідуальної злочинної поведінки займалися багато вітчизняних і зарубіжних науковців, думки яких хоча й сходилися, проте частково суперечили одна одній, оскільки деякі вчені до основного поняття криміногенної ситуації додавали невід'ємні супроводжуючі поняття (елементи, деталі). У деяких випадках це поєднання лише повторює визначення попередника, а в інших простежується тенденція індивідуалізації цього поняття. Отже, до таких учених відносяться О.О. Алексеева, С.Б. Алімов, Ю.М. Антонян, О.М. Бандурка, В.В. Буз, Р.С. Веприцький, Л.А. Волкова, В.В. Голіна, І.М. Даньшин, О.М. Джуца, С.О. Єфремов, А.П. Закалюк, Ю.Ф. Іванов, С.М. Іншаков, Л.П. Конишева, В.Н. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнецова, А.І. Ложкін, В.В. Лунєєв, В.Д. Малков, Н.М. Мельник, Н.М. Рачкова, Д.В. Рівман, І.П. Рущенко, С.О. Степанчикова, В.О. Соболев, Д.В. Ушаков, Є.В. Черних, В.А. Щербаков, С.А. Шалгунова.

Мета дослідження полягає в аналізі існуючих підходів щодо визначення та змісту поняття криміногенної ситуації в кримінологічній науці, враховуючи місце ситуації в механізмі індивідуальної злочинної поведінки.

Виклад основного матеріалу. Завданням цього дослідження є вивчення самого поняття криміногенної ситуації, криміногенного впливу факторів конкретної життєвої ситуації на особистість та її поведінку в соціумі, вивчення та з'ясування психологічних особливостей вбирання індивідом у свою свідомість як позитивного, так і негативного навколишнього тиску. Це вивчення досягається завдяки розгляду позицій смислової мінливості, діалектичного матеріалізму із застосуванням, ок-

рім юридичної літератури та філософії, ще й загальної та соціальної психології.

Когнітивний аналіз особливих кримінологічних понять досягається шляхом залучення прийомів когнітивістики, тобто розкриття складних категорій шляхом міждисциплінарної, об'єднуючої теорії пізнання, яка ключовим явищем у собі має когнітивну психологію. До другої половини ХХ ст. вона мала назву біхевіоризму, тобто вчення про поведінку людини. Основною формулою цієї наукової течії є те, що предметом вивчення скоріше за все повинна бути поведінка, а не свідомість. Саме поведінку та її психологічні, соціальні та підсвідомі аспекти конкретно взятої особи ми вивчаємо в процесі плинності тієї чи іншої ситуації.

Логіко-семантичний метод використовується в процесі пізнання емпіричної істини та фактологічного дослідження конкретних понять, відмежування схожих термінів та отримання знання про певний факт, сукупність фактів, явище або процес.

Перш ніж розглядати сутність та значення криміногенної ситуації як складової частини механізму скоєння злочину необхідно з'ясувати поняття «ситуації» як із точки зору її толкового тлумачення, так і з юридичної точки зору.

Семантичне значення терміна «ситуація» полягає в тому, що це сукупність обставин, умов, які створюють ті чи інші відносини, обстановку або положення [1].

Що стосується юридичного тлумачення терміна «ситуація», то треба сказати, що немає однозначного визначення. Ми повинні розуміти, що великий вплив на ситуацію має психологічний аспект, а також соціальний тиск. Щоб дійти розуміння юридичної доцільності ситуацій, необхідно здійснити якісний аналіз цієї дефініції.

У психологічній літературі відомі п'ять рівнів аналізу ситуації Д. Магнусона, який запропонував виділити такі: стимули – окремі об'єкти або дії; епізоди – особливо значущі події, що мають причину й наслідок; ситуації – фізичні, тимчасові та психологічні параметри, які визначаються зовнішніми умовами (сприйняття й інтерпретація ситуації надає значення стимулам і епізодам); оточення – узагальнююче поняття, що характеризує типи ситуацій; середовище – сукупність фізичних і соціальних змін зовнішнього світу [2, с. 29–33].

На думку Т. Шибутані, ситуація здійснюється за допомогою надання значення об'єктивній ситуації. Тим самим вона одночасно набуває й суб'єктивного значення [3]. Тобто в цьому випадку поведінка суб'єкта обумовлена як зовнішнім макросередовищем, так і внутрішньою інтерпретацією цього середовища на мікрорівні.

Ю.М. Антонян вказує на те, що слово «ситуація» походить від латинського *situs* (положення, розташування) і означає сукупність, поєднання обставин і умов, що створюють ті чи інші відносини, визначену обстановку або положення. Під ситуацією розуміється також «розстановка» та співвідношення сил [4].

Т.С. Волочецька вказує на те, що це обстановка, яка оцінюється суб'єктом для її оптимальної модифікації. З пізнавальної

точки зору ситуація являє собою стан складових її компонентів у певний момент часу [5, с. 7].

Досить значна кількість ситуацій складається під впливом різних соціальних факторів, виникає в результаті тих чи інших відносин суб'єктів. Крім просторово-часових характеристик ситуації, особлива роль серед інших її складових компонентів належить, безумовно, суб'єкту, який здатний своїми діями трансформувати наявну ситуацію в якісно нову [6, с. 112].

На думку О.О. Алексеевої, будь-яка ситуація може розглядатися як сукупність визначених обставин, які склалися в конкретних просторово-часових кордонах. У цьому сенсі будь-яка ситуація – це конкретний стан того чи іншого об'єкта, який відрізняється від попередніх станів і майбутніх також. Сама по собі ситуація може зберігатися довгий час, а може мати короткий проміжок, а її вимірювання – це завжди зміна її складових елементів [7, с. 14–15].

Абсолютно кожна людина перебуває в певній ситуації (назвемо її життєвою). Зі своїми обставинами та складнощами будь-яка ситуація наділена властивістю постійності. Тому й конкретна особа знаходиться в ній постійно. Ситуація впливає на стосунки з оточуючими людьми, зачіпає власні інтереси індивіда й тим самим обумовлює поведінку в конкретний момент. Це також один із важелів впливу зовнішнього соціального середовища на особу. Також будь-яка ситуація наділена властивістю конкретності. Тобто має в своєму роді неповторний характер, хоча й на підсвідомому рівні індивід вбачає схожі або навіть однакові моменти. Ситуації не бувають ідентичними, незважаючи на природу їх виникнення, короткоплінність чи довготривалість.

Не кожна ситуація, яка виникає в житті, може підштовхнути до здійснення вчинків. Розрізняють ситуації мотиваційно байдужі, тобто які не збуджують в суб'єкта мотивів до діяльності, та мотивуючі ситуації – які збуджують виникнення мотивів діяльності. Особливістю мотиваційної сфери особи, наприклад агресивно-насиленницького злочинця, є фрустрація базових потреб, зміна спрямованості та ригідність структури рушійних тенденцій, що призводить до суттєвого обмеження руху процесу мотивування та свободи вибору форм поведінки [8, с. 11]. Водночас основу агресивної поведінки становлять потреби в спілкуванні, визнанні, безпеці, збереженні та підвищенні престижу чи статусу, лідерстві, домінуванні та інше [9, с. 437]. Н.А. Барановський наводить такі дані: прагнення до задоволення асоціальних потреб мало місце в 65% ситуацій міжособистісного конфлікту; серед спричинених цими потребами мотивів поведінки прагнення до насильства над іншими особами зустрічалося в 42%, до самоствердження в будь-який спосіб – у 25%, до переваги над оточуючими – у 10%, егоцентризм – у 7% [10, с. 6].

Для кримінології найбільший інтерес являє вироблене психологічною та юридичною науками поняття конкретної життєвої ситуації як певного поєднання обставин життя людини, які безпосередньо впливають на її поведінку в цей момент. До таких обставин відносяться обстановка, умови життя, відносини суб'єкта. Саме вони відрізняють конкретну життєву ситуацію особистості, наприклад, від ситуації в економіці та політиці. Конкретна життєва ситуація виступає каналом зв'язку між людиною та світом, своєрідною комунікацією, завдяки якій особистість взаємодіє з навколишнім середовищем, здобуває ті чи інші соціальні якості.

У будь-якій життєвій ситуації треба розрізняти об'єктивний зміст, який визначається подіями, що відбулися в дійсності, і

суб'єктивне значення, яке надається їй суб'єктом, залежно від його поглядів, досвіду, нахилів, характеру.

Одна й та ж об'єктивна подія, наприклад неможливість задоволення якої-небудь потреби, може грати для однієї й тієї ж особи в різні моменти (або в один і той же час для різних осіб) різну роль. Об'єктивний зміст і суб'єктивне значення можуть сильно розходитися; при цьому людина діє відповідно до своїх уявлень про ситуацію. Суб'єктивне тлумачення ситуації тісно пов'язане з мотиваційною сферою особистості й обумовлені нею цілями поведінки. Ситуації можуть не тільки викликати тимчасові зміни в поведінці, а й стимулювати перебудову особистості. До таких ситуацій відносяться, наприклад, емоційно насичені події, що зачіпають інтереси або совість особистості, ситуації загальносуспільного вираження гніву, презирства, захоплення, небезпечні для життя ситуації, ситуації краху надій, або, навпаки, породжують віру в прийдешнє щастя тощо.

Криміногенними вважаються ситуації, які в силу фактичного змісту позитивно впливають на формування злочинного задуму, мети злочину, сприятливі для досягнення злочинного результату [4].

У юридичній літературі погляди авторів із приводу визначення криміногенної ситуації розділилися на декілька груп.

До першої групи можна віднести думки названих нижче вчених.

На думку В.В. Голіни, під несприятливою (криміногенною) ситуацією розуміють ту конкретну життєву ситуацію, яка склалася в момент вчинення злочину або незадовго до цього й у взаємодії з його причинами та умовами викликає остаточну рішучість особи вчинити цей злочин [11].

Ю.М. Антонян вказує, що криміногенні ситуації не можуть існувати в «чистому» вигляді, тобто складатися тільки з криміногенних факторів. У кожній із них у тому чи іншому вигляді, у різних формах і частках присутні й антикриміногенні фактори, тому що в суспільстві завжди є позитивний початок у вигляді впливу з боку окремих осіб, колективів, мікросередовища, суспільства в цілому, державних і громадських організацій. Так, негативному впливу мікросередовища можуть перешкоджати загальнолюдські цінності; індивідуалістичним, антигромадським устремлінням однієї особи або групи осіб може протистояти висока свідомість інших людей, повага ними інтересів інших людей і суспільства тощо [4].

Н.М. Рачкова стверджує, що криміногенна ситуація сама по собі не породжує злочин, але слугує умовою, яка сприяє його виникненню: якщо особа потрапляє в ситуацію сприяючу, наприклад, здійсненню пограбування (самотній перехожий, безлюдна вулиця тощо), то в наступний раз, потрапляючи в таку ж саму ситуацію, злочинець із великою часткою ймовірності здійснить пограбування повторно [12, с. 120].

Отже, криміногенна ситуація, не будучи безпосередньою причиною скоєння злочину, займає проміжне місце між особистістю злочинця, середовищем і злочином. Вона передує злочину і є його неодмінним «супутником», як вказує С.О. Степанчикова. Жодний злочин не може бути скоєно, якщо в реальній дійсності для цього немає відповідних умов [13, с. 47].

На противагу вищевказаним думкам Б. Маккартні та Дж. Хаган вказують на те, що злочинність існує на тлі фонових явищ і процесів. Вони посилаються на всесвітньо відомого фундаментального кримінолога Д. Гіббонса, який стверджує, що хоча й існує два фони (злочинності та ситуативних (криміногенних) факторів злочинної діяльності), проте рішення людини порушити закон не завжди є результатом взаємодії між

цими факторами. Замість цього Д. Гіббонс вказує, що ситуаційні фактори самі по собі можуть визивати незалежний злочин. Зокрема, він стверджує, що мотиви для конкретних злочинів можуть існувати не в психологічній або соціальній ролі (психологічний розвиток, класовий фон, диференціальна асоціація, маркування або соціальне управління переживаннями), а в криміногенних ситуаціях, у яких люди знаходяться. Тобто поведінка порушення закону може виникнути з деякої комбінації ситуаційного тиску й обставин поряд із можливостями для злочинності, які знаходяться поза підсвідомою поведінкою злочинця. Б. Маккартні та Дж. Хаган, підсумовуючи, зазначають, що криміногенні ситуації можуть примусити раніше невмотивованих людей порушити закон [14, с. 393].

Р. Крачфілд вважає криміногенні ситуації настільки самостійним явищем у механізми злочинної поведінки, що вони залежать не від окремих ланок цього механізму, а взагалі від деяких аспектів соціально-демографічної ситуації. Він простежує просторову залежність у колективній ефективності та її відношення до криміногенної ситуації [15, с. 493]. Як представники Чикагської школи кримінології вивчали квартальну або районну (добову) злочинність, так і Р. Крачфілд передбачає, що високий коефіцієнт криміногенних умов в одній місцевості пов'язаний із більш високим рівнем різноманітних соціальних процесів, а отже, потенційно швидшим є процес дифузії злочинності.

Серед вітчизняних учених схожу думку має С.А. Шалгунова, яка під час дослідження механізму насильницького злочину особливу увагу приділяла питанням про те, чи є поведінка злочинця визначальною в конкретній життєвій ситуації злочину; наскільки слабким (сильним, нейтральним) може бути вплив конкретної ситуації злочину на поведінку індивіда та який результат злочинної взаємодії особи й ситуації [16, с. 387].

С.В. Кудрявцев стверджував, що кінцевий результат взаємодії в механізмі злочинів не визначається індивідуальними лініями поведінки: як правило, він є наслідком процесів взаємного обміну. Тому, розглядаючи криміногенну ситуацію як динамічне ціле, правомірно ставити питання про її причини та рушійні сили, закономірності й тенденції розвитку [17, с. 98–99].

Третя група науковців частково інтерпретує термінологію та додає ще одне бачення, пов'язане з тим, що поряд із поняттям криміногенної ситуації існує певна сукупність суміжних.

Л.В. Франк вважав, що початковою є деяка «протоситуація», у рамках якої злочинець і потерпілий вступають у взаємодію, і діє кожен відповідно до власного образу цієї «протоситуації». Тобто важливою характеристикою ситуації є її динаміка. Результатом такої взаємодії може бути власне кримінальна ситуація [18, с. 17]. Поняття «криміногенна ситуація», «кримінальна ситуація» вельми широко використовуються в кримінології. У кримінологічному сенсі ситуація відмежовується від характеристик особистості правопорушника, з одного боку, і від його вчинку, поведінки в цій ситуації, з іншого боку. За допомогою категорії ситуації чітко визначається роль і місце юридичних фактів у механізмі правового регулювання. Із цих позицій функція юридичних фактів полягає в тому, щоб зафіксувати юридично значущу ситуацію. Вже сама поява юридичного факту свідчить про наявність юридично значущої ситуації, що у свою чергу дозволяє використовувати типову програму, закладену в нормі права, тобто «запустити в дію» весь механізм правового регулювання [6, с. 139].

Враховуючи вищевказану позицію, Л.А. Волкова вважає, що кримінальна ситуація не є криміногенною, хоча в більшості випадків і виникає на її основі та слідом за нею в генезисі

злочинної події. Кримінальна ситуація може розглядатися як один із компонентів у зв'язці безперервно змінюваних ситуацій [19].

Доцільно вказати на досить цікаву розробку В. Мішеля, а саме його концепт про «сильні» та «слабкі» ситуації. Якщо ситуація «слабка», то ми маємо більше варіацій розвитку подій, якщо «сильна» – значна роль відходить ситуативним змінам, ніж психологічній установці індивіда [20]. На нашу думку, у цій теорії, коли мова йде про «сильні» ситуації, ми можемо спостерігати переплетення основних положень із концептом «ситуації-пастки», коли психологічної стійкості, спрямованої на те, щоб не здійснити злочин, не вистачає, або ситуація є настільки швидкоплинною та «різкою», що не викриває свого «змісту» ще деякий час після вчинення кримінального правопорушення.

Таким чином, щодо визначення криміногенної ситуації можна виділити три групи авторів. Одні вважають, що криміногенна ситуація – катализатор вчинення злочину. Інші вказують на те, що існують ситуації-пастки, які всім своїм існуванням прогнозують злочин; рішення людини його вчинити або не вчинити тут не відіграє особливої ролі. Треті наголошують на особливостях цього явища, при цьому поєднуючи або відокремлюючи його від інших суміжних понять.

Висновки. Отже, можна зазначити те, що стосовно явища криміногенної ситуації немає одностайної позиції. Існуючий плюралізм думок обумовлений наявністю додаткового супутнього матеріалу у вигляді явищ і процесів, які необхідно доводити до їх телеологічної значущості.

У доцільності досліджуваного нами поняття немає сумнівів, важливо якісно відокремлювати поняття криміногенної ситуації від інших, схожих хоча б за етимологічними даними або термінологічною приналежністю або навіть морфемною ознакою понять. Важливо прослідити наявність цієї ситуації в побудові конкретного механізму злочинної поведінки та врахувати всі необхідні фактори, які ця ситуація в себе поглинула.

На нашу думку, можна погодитися з дослідженнями другої групи вчених на чолі з Д. Гіббонсом, оскільки в дійсності бувають ситуації-пастки, у яких дія протиправного характеру настає спонтанно, необмірковано (злочин вчинено в афективному стані або в стані психофізіологічного розладу), тобто із цієї схеми випадає момент прийняття рішення про те, здійснювати злочин чи ні.

Не даремно один з обраних нами методів дослідження – метод когнітивного аналізу. Його міждисциплінарність дозволяє прослідкувати тонку межу та поєднати кримінологічне вчення з іншими дисциплінами для отримання нових результатів. Прив'язка до когнітивної психології дає змогу вважати, що з урахуванням основних властивостей криміногенної ситуації та її змісту необхідно включити до розгляду концепт інтеріоризації соціальної девіації окремим індивідом. Деякий перехід ззовні в людську психіку має місце в подальшій поведінці в тій чи іншій ситуації. Хоча Е. Дюркгеймом цей концепт розглядався як один з елементів соціалізації людини на ґрунті суспільного досвіду.

Перспективою подальших досліджень є необхідність аналізу логіко-схематичної картини залежності криміногенезу від криміногенної ситуації. Адже процес формування індивідуальної злочинної поведінки також виникає за певної ситуації й певних обставин. Тому наближення кримінологічного вчення про криміногенну ситуацію до більш прикладного вираження дало б змогу говорити про конструювання моделей сучасної ситуативної профілактики злочинів.

Література:

1. Толковый словарь Ушакова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ushakovdictionary.ru/word.php?wordid=69902>.
2. Магнусон Д. Ситуационный анализ: эмпирические исследования соотношений выходов и ситуаций / Д. Магнусон // Психологический журнал. – 1983. – № 2. – С. 29–33.
3. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – пер. с англ. – М. : Прогресс, 1974. – 535 с.
4. Антонян Ю.М. Криминология. Избранные лекции / Ю.М. Антонян. – М. : Логос, 2004. – 448 с.
5. Волчецкая Т.С. Ситуационное моделирование в расследовании преступлений : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Т.С. Волчецкая. – М., 1991. – 23 с.
6. Коньшева Л.П. Личность и ситуация как детерминанты агрессивно-насильственных преступлений / Л.П. Коньшева // Насилие, агрессия, жестокость. Криминально-психологическое исследование. – М., 1990. – С. 116–140.
7. Алексеева Е.А. Предупреждение квартирных краж в России и за рубежом: сравнительное криминологическое исследование : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Е.А. Алексеева. – Омск, 2013. – 23 с.
8. Ложкин А.И. Психология личности агрессивно-насильственного преступника (мотивационно-смысловой аспект) : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.06 / А.И. Ложкин. – М., 2000. – 23 с.
9. Позднякова М.Е. Неудовлетворенность социальных потребностей – важный фактор наркотизации / М.Е. Позднякова // Актуальные проблемы девиантного поведения : сб. науч. тр. – М., 1995. – С. 146–149.
10. Барановский Н.А. Социальные потребности личности и преступное поведение (на материалах судебной практики о тяжких насильственных преступлениях) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Н.А. Барановский. – М., 1978. – 19 с.
11. Криминологія: Загальна та Особлива частини : [підручник] / [І.М. Даньшин, В.В. Голина, М.Ю. Валуйська та ін.] ; за заг. ред. В.В. Голини. – 2-ге вид. перероб. і доп. – Х. : Право, 2009. – 288 с.
12. Рачкова Н.М. Характеристика ситуации совершения преступления как основного фактора, детерминирующего региональную уличную преступность / Н.М. Рачкова // Право и законодательство, 2012. – С. 120–123.
13. Степанчикова С.О. Криминологія / С.О. Степанчикова. – 2010. – 190 с.
14. Mccarthy B. Homelessness: a criminogenic situation / B. Mccarthy, J. Hagan // British Journal of Criminology. – 1991. – Vol. 31(4). – P. 393–410.
15. Drakulich K. Instability, informal control, and criminogenic situations: community effects of returning prisoners / K. Drakulich, R. Crutchfield, R. Matsueda, K. Rose // Crime, Law and Social Change. – 2012. – Vol. 57(5). – P. 493–519.
16. Шалгунова С.А. Особа злочинця та ситуація в механізмі вчинення насильницьких злочинів / С.А. Шалгунова // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – Вип. 4. – С. 387–397.
17. Кудрявцев С.В. Конфликтологический анализ криминогенных ситуаций / С.В. Кудрявцев // Насилие, агрессия, жестокость. Криминально-психологическое исследование : сб. науч. трудов. – М., 1990. – С. 98–99.
18. Франк Л.В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук / Л.В. Франк. – М., 1978. – 32 с.
19. Волкова С.А. Криминальная ситуация в детерминации преступного поведения несовершеннолетних / С.А. Волкова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pro.rsu.ru>.
20. Mischel W. Introduction to personality / W. Mischel. – 6th ed. – N. Y. : Hbj College & School Div., 1998. – 672 p.

Дикая Е. А. Об определении и содержании понятия криминогенной ситуации: когнитивный анализ

Аннотация. Статья посвящена анализу существующих подходов к определению и содержанию криминогенной ситуации в криминологической науке.

Ключевые слова: ситуация, криминогенная ситуация, механизм преступного поведения, когнитивный анализ, факторы преступности.

Dyka E. As for the definition and meaning of the criminogenic situation: cognitive analysis

Summary. The article focuses on the analyzes existing approaches to the definition and content of the criminogenic situation in criminological science.

Key words: situation, criminogenic situation, mechanism of criminal behavior, cognitive analysis, crime factors.